

Denken met anderen

Narrativiteit in het socratisch gesprek

Joachim Duyndam

Het bespreekbaar-maken van allerlei persoonlijke problematiek is al geruime tijd gemeengoed. 'Wil je er over praten?', vraagt men tegenwoordig aan iemand die het moeilijk heeft. In gespreksgroepen en in talk-shows op tv schijnen mensen hun problemen op te lossen, of althans hun lijden te verlichten, door er over te praten. Aansporingen om zielepijn te uiten of om een bekneld gemoed bloot te geven, steunen op de thans breed erkende pastoraal-therapeutische norm dat alles eerst bespreekbaar gemaakt moet worden en vervolgens ook besproken moet worden. Ik zal deze trend, die zelfs in parodie en satire al tot cliché geworden is, in dit artikel niet opnieuw op de hak nemen. Ik wil integendeel het praten-over ondersteunen, en wel door een serieuze vorm van probleembespreking voor te stellen. Een probleembespreking door middel van filosofische reflectie op de eigen ervaring. Ik doel op het socratisch gesprek.

Het socratisch gesprek is een practicum in filosofische reflectie. In een kleine groep (van 6 à 10 deelnemers) wordt in een aantal opeenvolgende en strak gedisciplineerde sessies één centrale vraag gezamenlijk beantwoord. Voorbeelden van zo'n centrale vraag in het socratisch gesprek zijn: waar liggen de grenzen van tolerantie? Hoe ontstaat wederzijds vertrouwen? Onder welke voorwaarden kan agressie vruchtbaar worden? Het zijn vragen waarop het antwoord niet kan worden gevonden in een encyclopedie of in een ander gezaghebbend boek; evenmin kunnen ze worden beantwoord door het doen van (empirisch) wetenschappelijk onderzoek. In het socratisch gesprek vindt de beantwoording van deze vragen plaats via het gezamenlijk analyseren, kritisch bevragen, beargumenteren en bediscussieren van door de deelnemers ingebrachte ervaringsvoorbeelden. Voorbeelden van respectievelijk een tolerantie-

grens, van een gebeurtenis waardoor wederzijds vertrouwen ontstond en van een situatie waarin agressie aanvaardbaar werd.

Dergelijke voorbeelden vormen het materiaal waarmee in het socratisch gesprek een inzicht wordt gereconstrueerd. Leonard Nelson (1882-1927) - de 'uitvinder' van het socratisch gesprek in zijn huidige vorm, waarmee hij de oorspronkelijke wijze van filosoferen van Socrates weer ingang wilde doen vinden in de filosofie - spreekt in dit verband over regressieve abstractie: het vanuit ervaringsvoorbeelden teruggaand abstraheren naar algemene structuren (Nelson, 1994:78v). Omdat echter naar hedendaagse opvatting algemene structuren niet *a priori* in ervaringsvoorbeelden opgeslagen liggen, maar het produkt zijn van een (deels individuele, deels cultureel bepaalde) constructie, spreek ik liever van reconstrueren dan van regressieve abstractie. Hoe in een socratisch gesprek gezamenlijk

inzichten worden gereconstrueerd, wil ik hier laten zien aan de hand van een dergelijk gesprek dat in het kader van het onderwijs van de Universiteit voor Humanistiek plaatsvond en waarvan ik zelf de gespreksleider was. Op de rol van gespreksleider kom ik later terug. Eerst wil ik een beeld geven van het gesprek zelf. Centrale vraag was hier: onder welke voorwaarden kan agressie vruchtbaar worden?

Voorbeelden en definities

'Als kind had ik een keer ruzie met m'n vader', vertelt een deelnemster aan dit gesprek. 'Toen hij mij woedend achterna kwam naar mijn kamer, forceerde hij de deur die met een haakje op slot zat. Naderhand maakte hij hierover z'n excuses. Hierdoor werd onze relatie niet alleen hersteld, maar werd die zelfs beter dan ze vóór de ruzie was.' Een andere deelnemster aan hetzelfde gesprek vertelt: 'Mijn partner gedroeg zich teruggetrokken, verborg zich als het ware en toonde geen enkele emotie. Een agressieve woedeuitbarsting van mijn kant dwong hem zich bloot te geven, zich open te stellen voor contact, zich te laten zien. Dit heeft tot ons beider opluchting goed uitgekapt.' Twee voorbeelden van agressie die op een of andere manier 'goed' heeft gewerkt. Maar hoe? In beide voorbeelden wordt door de agressor een grens overschreden. In het eerste voorbeeld werd de privacy geschonden die het kind in zekere mate had op haar eigen kamer, mede dankzij het haakje op de deur. In het tweede voorbeeld werd de 'muur' doorbroken die de inbrengster van het voorbeeld ervaarde tussen zichzelf en haar partner.

Maar er is meer aan de hand. Vaak is men in het socratisch gesprek geneigd om op grond van de voorbeelden wat snelle algemene conclusies te trekken, bijvoorbeeld dat agressie altijd te maken heeft met grensoverschrijding. Alsof dat iets zegt. Alsof we al weten om wat voor soort grenzen het hier gaat, wat grenzen eigenlijk zijn en waar

die liggen, of: waar, hoe en door wie die gelegd worden. Dergelijke snelle conclusies hangen samen met de neiging die zich in het socratisch gesprek vaak voordoet om eerst de verschillende begrippen uit de centrale vraagstelling te willen definiëren, zoals in dit geval *agressie* en *vruchtbaar*, om vervolgens pas op zoek te gaan naar verbanden daartussen (in dit geval *welke voorwaarden*). Ook in het onderhavige socratisch gesprek deed deze neiging zich voor. Zo vond het voorbeeld van de teruggetrokken partner veel herkenning in de groep, en riep het allerlei soortgelijke voorbeelden op. Voorbeelden van situaties waarin communicatie niet tot stand kwam of gefrustreerd werd, en waarin een grens met agressie werd overschreden om de communicatie alsnog tot stand te brengen of te forceren. Iemand raakte bijvoorbeeld vaak geïrriteerd en zelfs agressief als hij te maken kreeg met mensen die als het ware een teflon-laag om zich heen hebben, waarlangs alles afglijdt. Mensen die altijd blijven glimlachen, of anderszins in de plooi blijven; mensen die 'geen emotie tonen'. Maar ook situaties met onbekenden zoals in het verkeer, waar de claxon en de middelvinger soms de enige communicatiemiddelen lijken, bleken bij velen agressie op te roepen. Met deze laatste voorbeelden zou de snelle definitie dat agressie grensoverschrijding is, nog wat kunnen worden aangescherpt: agressie is grensoverschrijdend gedrag bij gestoorde communicatie en beoogt de communicatie te forceren (of dat lukt is een tweede). Agressie als communicatiemiddel dus, vaak voorkomend in situaties van onmacht of onzekerheid. Om vervolgens in een discussie terecht te komen over de vraag wanneer het doel de middelen heiligt. Deze conclusie was sommige deelnemers toch wat te gortig. Er werden voorbeelden gegeven van agressie die, als zij eenmaal is opgewekt, niet meer te stuiten is, laat staan te beheersen valt - en dus niet zonder meer als middel tot een bepaald doel ingezet kan worden. 'Bij een demonstratie tegen Dodewaard waaraan ik meedeed, gaven één of twee mensen een *yel* en in

hun kielzog bestormde de hele meute de hekken van de kerncentrale', vertelde iemand, die eraan toevoegde dat ze zich hierover achteraf wel schaamde. 'Toen ik eenmaal begon te slaan kon ik niet meer ophouden totdat ik uitgeput was', herinnerde zich een ander, die eveneens achteraf spijt had. Rationaliteit en een verband tussen doelen en middelen zijn hier ver te zoeken.

Het is niet gemakkelijk een goede definitie van agressie te vinden, ook niet als dat gezamenlijk gebeurt zoals in het socratisch gesprek. Men zou er hele reeksen van gesprekken aan kunnen besteden, gevoed met telkens nieuwe voorbeelden. Maar daar ging het niet om. Het ging om de vraag onder welke voorwaarden agressie vruchtbaar kan worden. En daar geven de eerste voorbeelden - die van de geforceerde kamerdeur met het haakje en die van de teruggetrokken partner - wel degelijk aanwijzingen voor. Aanwijzingen die men over het hoofd ziet als men eerst heldere definities wil en dan pas gaat denken. Zo blijkt uit het eerste voorbeeld dat de agressie van de vader ten opzichte van zijn dochter pas vruchtbaar kon worden - dat wil zeggen: dat de relatie tussen beiden pas hersteld werd, en zelfs beter werd dan die daarvoor was - toen hij zijn excuses had aangeboden. Plechtig gezegd: toen hij om vergeving had gevraagd en zij hem zijn agressieve optreden had vergeven. Ook in het tweede voorbeeld speelt vergeving een rol, zij het dat die niet uitgesproken werd. Maar zij werd wel degelijk ervaren, namelijk in de opluchting achteraf van beide partners. 'Mijn partner zei: ik ben blij dat je me eindelijk uit mijn schulp gehaald hebt'.

Vruchtbaar vastlopen

Er komt een gevoel van inzicht over de groep. Het besef dat de in het begin gegeven voorbeelden veel rijker zijn dan we aanvankelijk dachten. We besluiten het pad der definitie te verlaten en ons, met het perspectief van de centrale vraag voor ogen ('onder welke voorwaar-

den kan agressie vruchtbaar worden'), opnieuw te richten op deze begin-voorbeelden. Het achteraf vruchtbaar blijken van de agressie in deze voorbeelden heeft niet zozeer met de agressie zelf te maken, stellen we vast, maar met de relatie tussen 'agressor' en 'geagresseerde'. En van deze twee is het vooral de geagresseerde die uitmaakt of de agressie vruchtbaar is geweest. Het meisje dat de relatie met haar vader nu als veel beter ervaart dan daarvoor of de man die, zoals in het andere voorbeeld, 'eindelijk uit zijn schulp gehaald is'.

We testen de houdbaarheid van dit inzicht door het te confronteren met enkele voor de hand liggende (want snel gegeven) andere voorbeelden van agressie die 'goed' gevonden wordt. Voorbeelden namelijk waarin agressie een gepast antwoord vormt op ondervonden agressie van een ander. 'Ik werkte met carnaval in een kroeg,' vertelt een deelnemster, 'Toen een jongen mij tijdens het ophalen van de glazen van achteren beetpakte, greep ik hem stevig vast, nadat ik eerst de glazen had weggezet, en smiet hem terug. Hij had dit niet verwacht en hij werd door zijn vrienden uitgelachen.' Een oudere deelnemer, vroeger leraar, vult aan: 'In mijn begintijd als leraar werd ik een keer door een leerling geprovoceerd, en (in mijn beleving) in mijn integriteit aangetast. Ik beantwoordde dat met tamelijk agressieve dreiging. Ik kwam voor mezelf op en het is daarna niet meer gebeurd. Overigens zou ik zoiets nu, nu ik ouder ben, van me af laten glijden.' Is dit nu vruchtbare agressie? Hoewel het hun niet gevraagd is, zullen de geagresseerden uit deze beide voorbeelden de ondervonden agressie waarschijnlijk niet als vruchtbaar hebben ervaren. De agressors mogelijk wel. Zij hebben althans met hun agressie een aanvankelijk bedreigende situatie naar hun hand weten te zetten.

We dreigen nu een beetje vast te lopen. Niet alle agressie is vruchtbaar - dat is duidelijk. En ook niet alle agressie is 'goed' of terecht. Maar zelfs is niet alle 'goede' agressie vruchtbaar, tenminste niet voor alle betrokkenen. Want vruchtbaar

betekent toch: vruchtbaar voor alle betrokkenen? Maar wat betekent het dan, zoals we eerder hadden vastgesteld, dat de geagresseerde bepaalt of de agressie vruchtbaar is of is geweest? De deelnemers willen nu allemaal tegelijk het verlossende voorbeeld geven, zodat niemand meer naar elkaar luistert en het gesprek in een chaos verandert.

Wanneer de zaak vastloopt in het socratisch gesprek, is het verstandig om over te gaan tot een zogeheten meta-gesprek, een gesprek over het gesprek. Ook in de literatuur over het socratisch gesprek wordt gewoonlijk een onderscheid gemaakt tussen het zaak-gesprek, waarin geprobeerd wordt een gezamenlijk antwoord te vinden op de centrale vraag, en het meta-gesprek, waarin op het zaakgesprek gereflecteerd wordt als daar aanleiding toe is (Heckmann, 1993). Een impasse is zo'n aanleiding, en sommige auteurs bevelen in dergelijke situaties zelfs een 'strategie-gesprek' aan (Kessels, 1993). In ons geval dreigt het gesprek onder de vele voorbeelden, veel meer dan hier genoemd zijn, te bezwijken. Is het niet beter, zo vragen we ons in het meta-gesprek af, om ons te beperken tot één of slechts enkele voorbeelden?

De literatuur over het socratisch gesprek is over deze kwestie verdeeld. Peetvader Nelson en vaandeldrager Heckmann staan uitdrukkelijk meerdere voorbeelden toe. Jos Kessels, die in Nederland de socratische methode sterk heeft gepropageerd, houdt het op één voorbeeld (Kessels, 1997). Dat voorbeeld moet dan wel voor iedereen herkenbaar en inleefbaar zijn, en bovendien zeer rijk, om gedurende een reeks van sessies inspirerend te blijven. Mij lijkt deze kwestie niet vooraf beslisbaar. Als er in het begin van een socratische gespreksreeks meteen een goed en bruikbaar voorbeeld gegeven wordt, dan is dat natuurlijk prachtig. Maar soms willen er uit een groep deelnemers niet meteen van die goede voorbeelden opborrelen. Of er wordt wél een goed voorbeeld gegeven, maar het duurt lang (enkele sessies) voordat de deelnemers zich in het voorbeeld herkennen. Dat is bijvoorbeeld

het geval wanneer men, zoals hier, met UvH-studenten een socratisch gesprek over agressie voert. Er bestaat daar duidelijk enige huiver voor het onderwerp, zo bleek, en men zou de agressie het liefst verbannen. In feite heeft men dat trouwens al gedaan, want hoewel de meesten een scherp en tevens streng veroordelend oog hebben voor de agressie van anderen, blijken velen in zalige onwetendheid te verkeren over hun eigen agressie. Eén van de heilzame effecten van althans dit socratisch gesprek is (het begin van) bewustwording van de eigen agressie.

Consensus

Beslissend voor zowel de kwaliteit als de kwantiteit van de voorbeelden - de vraag dus of een bepaalde ervaring die een deelnemer inbrengt geschikt is als voorbeeld en de vraag of we één centraal voorbeeld kiezen of meerdere - is het criterium van de *gezamenlijkheid* van de gedachtengang in het socratisch gesprek. Hierover is de literatuur het eens. In het socratisch gesprek streeft men naar consensus, naar een gezamenlijke oplossing. Zowel ten aanzien van de verschillende tussenstappen in de gedachtengang als ten aanzien van het uiteindelijke antwoord op de vraag geldt dat alle deelnemers het steeds eens moeten worden. Zolang dat nog niet het geval is moeten de deelnemers proberen elkaar met argumenten, nuanceringen, toespitsingen enzovoort te overtuigen. Men moet het over elke stap in de gedachtengang eens zien te worden. Vandaar dat het socratisch gesprek soms moeizaam gaat en er veel meta-momenten nodig zijn om het gezamenlijk denken overeind te houden. Ook al zou het uiteindelijk niet lukken om het eens te worden over een antwoord op de centrale vraag, het *streven naar consensus* is de motor die de gezamenlijke gedachtengang voortbeweegt.

Zo ziet men het socratisch gesprek voor zich. Een groepje mensen bijeen, gezeten aan tafels

die in een kring geschaard zijn. Men peinst, er vallen veel stiltes. Iemand oppert iets, een hypothese, een antwoord, een tegenvoorbeeld, en plotseling begint iedereen door elkaar heen te praten. Ik sta als gespreksleider enigszins zenuwachtig voor het bord de gespreksorde te bewaken. Ik verzamel daar kernuitspraken waarover consensus is bereikt. Die hebben we dan tenminste, en zij moeten ervoor zorgen dat de gedachtengang niet steeds terugvalt in oude zetten maar daadwerkelijk vooruitgaat.

Wegens de ontstane impasse besluiten we ons strikt te beperken tot de twee in het begin gegeven voorbeelden, omdat het naar de mening van de groep voorbeelden zijn van echt vruchtbaar geworden agressie. Niet alleen is er in de relaties waarin de agressie optrad een verstoorde verstandhouding hersteld, maar deze is zelfs beter geworden dan die daarvoor was. En dat is echt vruchtbaar, vinden we. In een volgend meta-gedeelte van het gesprek, waarin we verder reflecteren op de status van de voorbeelden en waarin we dus de beantwoording van de eigenlijke vraag weer even hebben opgeschort, realiseren we ons dat we steeds in de valkuil van de snelle conclusies tuimelen. We streven zozeer naar consensus (wat ook onze opdracht is) dat we het liefst zo snel mogelijk eens willen worden over helder geformuleerde kern-uitspraken. Deze neiging wordt nog versterkt doordat de gespreksleider steeds de consensuele uitspraken op het bord schrijft. Maar daardoor gaan we niet serieus genoeg op de voorbeelden in. We zien de voorbeelden te veel als alleen maar voorbeelden, als voorbeelden van algemene uitspraken die we zoeken te formuleren. Maar elk voorbeeld is een verhaal op zich. Elk voorbeeld representeert een hele wereld.

Dat bleek wel toen de inbrengster van het eerste voorbeeld werd gevraagd naar de achtergronden van het incident met de geforceerde kamerdeur. Zoals we al konden vermoeden bleek het incident niet op zichzelf te staan, maar had het een hele voorgeschiedenis van opgelopen spanningen, irritaties, miscommunicatie en

een stukje machtsstrijd. Een explosief mengsel, kortom, maar alles in het netje. Binnen de verhoudingen van het gezin waarin zich dit afspeelde was een gebeurtenis als deze even uitzonderlijk als ontzettend. Vader verliest zijn zelfbeheersing, en de wereld dreigt te kantelen. Hoewel het al jaren geleden is herinnert de dochter zich nog scherp en levendig hoe haar de adem benomen werd. In dat ene geconcentreerde ogenblik stond alles op het spel. 'Mijn vader wist toen hij mij achterna kwam dat hij fout zat. Toch daverde hij mijn kamer binnen, woedend en gekweld tegelijk. Hij had niet alleen zijn zelfbeheersing verloren, maar hij verloor ook zijn gezicht. Dat zag er vertrokken uit. Ik zag het, en ik zag ook dat hij wist dat ik het zag. Hij moet zich verschrikkelijk geschaamd hebben. Op dat moment waren er twee mogelijkheden. Ofwel mijn vader had zijn schaamte verborgen, was afgedropen en er zou niet meer over het gebeurde gesproken zijn. Deze optie lag binnen de cultuur van ons keurige gezin het meest voor de hand. Onprettige dingen werden het liefst toegedeekt. Maar blinkbaar was het nu te erg. Mijn vader was totaal ontredderd door wat hij voelde als gezichtsverlies, en bood zijn excuses aan. Eigenlijk was dit laatste de enige echte mogelijkheid. Had het gebeurde niet dankzij de vergeving kunnen worden rechtgezet, dan waren we waarschijnlijk op een ontwijkende en oppervlakkige manier met elkaar doorgedaan. Nu was er contact.'

Heel anders was de situatie in het voorbeeld van de teruggetrokken partner die met geweld uit zijn schulp getrokken werd. De inbrengster van dit tweede voorbeeld vertelde dat zij van jongs af aan vertrouwd was met agressie en geweld. Als kind werd zij regelmatig door haar vader geslagen, maar zij had een manier gevonden om met zijn agressie om te gaan. Door een slimme strategie van uitlokken en ontwijken kon zij zijn uitbarstingen als het ware programmeren, en had zij ze in die zin min of meer in de hand. Haar latere partner was bepaald geen agressief type, eerder een 'softie', maar juist dat maakte haar op

een of andere manier soms radeloos. Daardoor 'overkwam' het haar af en toe agressief tegen hem uit te varen, zoals die keer in het voorbeeld.

Gezamenlijke narrativiteit

Hoe verschillend ook, de verhalen vullen elkaar in zekere zin aan. Het eerste verhaal wordt verteld door en vanuit degene die agressie heeft ondervonden, het tweede door iemand die agressie pleegde. Uit de verhalen blijkt trouwens dat deze rolverdeling niet zo absoluut is. Verder zijn beide verhalen *reconstructies*. Je zou zelfs kunnen zeggen: reconstructies van reconstructies. Want de herinneringen van de betrokkenen, waarop de verhalen gebaseerd zijn, zijn zelf ook reconstructies. De gebeurtenissen waarnaar zij verwijzen hebben langer of minder lang geleden plaatsgevonden, en zij hebben in de herinnering van elk van de betrokkenen een bepaalde toedracht, kleur, lading, gevoelswaarde, kortom *betekenis* gekregen. Elke herinnering impliceert in feite een baaiert van betekenissen. Nu wordt zo'n verhaal in de zeer specifieke context van dit socratisch gesprek herverteld. Dat betekent opnieuw een reconstructie, nu in het licht van de centrale vraag van het gesprek, waardoor sommige betekenissen naar voren zullen komen (bijvoorbeeld rond inbreuk, vergeving, opluchting) en andere niet (bijvoorbeeld rond de rol van de moeder in deze beide verhalen).

Het besluit om ons tot déze voorbeelden te beperken dwingt de andere deelnemers ertoe zich in deze verhalen in te leven, ook al hebben zij misschien zelf niet iets soortgelijks meegeemaakt. Dit laatste is geen bezwaar, omdat het niet gaat om de (onmogelijke) inleving in een situatie die voorbij is, maar om de inleving in de reconstructie zoals die in het socratisch gesprek plaatsvindt. Juist door het verhaal gezamenlijk te onderzoeken, in het licht van de centrale vraag van het gesprek, ontstaat er zoiets als een gezamenlijke reconstructie. Anders gezegd: het verhaal wordt ieders verhaal. De gespreksleider

ziet daar op toe. Hij bewaakt de narrativiteit van het socratisch gesprek. Dat doet hij bijvoorbeeld door regelmatig aan deelnemers te vragen om iets dat al gezegd is in eigen woorden te herhalen. Daarbij let hij er niet zozeer op of de 'feiten' al dan niet 'verdraaid' worden, maar hij is vooral alert op de verschillende betekenis-lagen in wat de betreffende deelnemer zegt. Geeft die een andere waarde aan het gezegde; legt hij er een andere emotie in? Dát wordt uitgezocht en gecommuniceerd. Het gaat er immers niet om de waarheid, in de zin van feitelijke juistheid, van het gebeurde vast te stellen - dat zou erg moeilijk worden met meestal slechts één getuige - maar het gaat om de waarheid van de betekenis die gereconstrueerd wordt. In narratieve termen: het gaat om de *geloofwaardigheid*, in dit geval de geloofwaardigheid van het gereconstrueerde verband tussen agressie, vergeving en vruchtbaarheid. Dát is het waarheids criterium van de reconstructie en het is daarom dat het gesprek een groeps gesprek is en niet een tweegesprek.

Maar betekent dit niet dat het verhaal de oorspronkelijke inbrengster ontnomen wordt? Dat het zagezegd wordt onteigend - iets waar men in hulpverlenerskringen terecht beducht voor is, als het gaat om het verhaal van de cliënt of patiënt (Baart, 1997; Gelauff, 1997). Dat zou inderdaad kunnen, maar het hoeft niet. In de eerste plaats is hier geen sprake van een asymmetrische relatie zoals tussen hulpverlener en cliënt/patiënt, met de daarbij behorende machtsverschillen. De deelnemers aan het socratisch gesprek zijn als het goed is gelijkkelijk deelnemer, en de inbrengster van het voorbeeld heeft als zodanig niet een uitverkoren of ondergeschikte positie. Het is aan de gespreksleider om deze gelijkheid daadwerkelijk te bewaken. Maar bovendien - en ten tweede - is het gesprek zoals gezegd een re-reconstructie, een tweede reconstructie van de eerste reconstructie die haar herinnering is. Die herinnering is en blijft van haar, als het goed is. Dit veronderstelt wel dat de inbrengster sterk genoeg in haar eigen verhaal

staat. In de praktijk betekent dit dat er enige afstand moet zijn tot de gebeurtenissen die in het verhaal optreden. De gebeurtenissen moeten min of meer 'afgerond' zijn. Als de inbrengster er zelf nog midden in zit (zoals in hulpverleningssituaties natuurlijk vaak het geval zal zijn), dan is de kans op onteigening groter. Hoe dan ook, behalve de inbrengster zelf kan ook de gespreksleider waken voor eventuele onteigening. Tenslotte - en ten derde - is het socratisch gesprek geen hulpverleningsgesprek in de strikte zin van het woord. Het is een leer-gesprek. Het is de bedoeling er iets te leren, zowel qua gespreksvoering (luisteren, inleven, bijdragen, argumenteren, denken) als qua inhoudelijke inzichten. In dit geval: vanuit de ervaring gevoede en gereconstrueerde inzichten in de mogelijke vruchtbaarheid van agressie. Dat is beperkt. Het is niet alles over agressie, het is zeker niet het laatste woord erover, maar het levert wel ervaringskennis, kennis waar je wat aan hebt. En dat was tenslotte ook wat Socrates zocht. 'Wil je er over praten?' Ja graag. Maar dan wel in een socratisch gesprek.

Dr Joachim Duyndam is als universitair docent filosofie werkzaam aan de Universiteit voor Humanistiek. Onlangs verscheen zijn dissertatie 'Denken, passie en compassie: tijdreizen naar gemeenschap' bij uitgeverij Kok Agora te Kampen.

Literatuur

- Baart, A. (1997), 'Methodiek, zorgbenadering en professionaliteit' in: Marian Verkerk (red.), *Denken over zorg: concepten en praktijken*, Elsevier/De Tijdstroom, Utrecht, p. 205-223.
- Boer de, Th. (1993), *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit*, Boom, Amsterdam.
- Gelauff, M. en Manschot, H. (1997), 'Zingeving als funderende dimensie van zorg' in: Marian Verkerk (red.), *Denken over zorg: concepten en praktijken*, Elsevier/De Tijdstroom, Utrecht, p. 189-204.
- Hettema, Th. (1997), 'Luisteren naar de zin van verhalen. De filosoof Paul Ricoeur' in: Ellen van Wolde (red.), *Zin in verhalen*, Ambo, Amsterdam, p. 117-132.
- Kessels, J. (1993), 'Onder welke voorwaarden wordt one-nigheid vruchtbaar? Een voorbeeld van een Socratisch Gesprek' in: *Parodos* 36, p. 26-44.
- Kessels, J. (1997), 'Onder welke voorwaarden wordt one-nigheid vruchtbaar? Een voorbeeld van een Socratisch Gesprek' (bewerkte versie) in: Erik Heijerman en Paul Wouters (red.), *Praktische Filosofie*, Teleac/NOT, Utrecht.
- Nelson, L. (1994). *De socratische methode* (Inleiding en vertaling Jos Kessels), Boom, Amsterdam.
- Heckmann, G. (1993), *Das sokratische Gespräch: Erfahrungen in philosophischen Hochschulseminaren*, Philosophisch-Politische Akademie, Bonn.
- Ricoeur, P. (1975), *La métaphore vive*, Éditions du Seuil, Paris.
- Ricoeur, P. (1985), *Temps et récit. Tome III: Le temps raconté*, Éditions du Seuil, Paris.